

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
2. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (к. XVIII - поч. XX ст.) / М. І. Бутич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія – Вип. 11. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 45-50.
3. Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь – репринтное издание – т. II. – М. : Научное издательство Большая российская энциклопедия, 1992 – 832 с.; Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь – Биографии – Т. 1. – М : Советская энциклопедия, 1991. – 799 с.
4. Указы и предложения за 1797 г. // Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1. – Справа 3. – Арк. 32.
5. Там само. – Арк. 31.
6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т.24 (1796-1798). – 1 собр. – СПб, 1830. – С. 706-710.
7. Дело по указу правительствующего Сената о присоединении под управление Киевского военного губернатора Минской губернии // Центральный державный исторический архив Украины в Киеве (ЦДІАК України). – Фонд 533. - Опис 1. – Справа 1553. – Арк. 15; ПСЗ. – Т.26. (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 775-776.
8. ПСЗ. – Т.33 (1816). – СПб, 1830. – С. 866-868.
9. Указы Сената за 1797 г. // ДАХМО – Фонд 227. – Опис 1. – Справа 2. – Арк. 245; Указы и предложения за 1797 г. // ДАХМО. – Фонд 227. – Опис 1. – Т.1. – Справа 3. – Арк. 82, 194.
10. Указы и предложения 1798 г. // ДАХМО. – Фонд 227. Опис 1. – Т. 1. – Справа 30. – Арк. 43-44.
11. Указы и предложения 1798 г. // ДАХМО. – Фонд 227. Опис 1. – Т. 1. – Справа 30. – Арк. 71.
12. ПСЗ. – Т.24 (1796-1798). – СПб, 1830. – С. 330.
13. ПСЗ. – Т.26 (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 821-822.
14. Указы и предложения 1798 г. // ДАХМО. – Фонд 227. Опис 1. – Т. 1 – Справа 30. – Арк. 42-44.
15. ПСЗ. – Т. 26. (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 132.
16. О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. // ЦДІАК – Фонд 12. – Опис 1. – Справа 31. – Арк. 22.
17. ПСЗ. – Т.26 (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 725.
18. Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г. // ДАХМО. – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1. – Справа 189. – Арк. 9; Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г. // ДАХМО. – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1 – Справа 190 – Арк. 1-12.

O. Romantsov

FUNCTIONING OF INSTITUTION OF THE MILITARY GOVERNORS IN KAMIANETS – PODILSKYI (1796–1825)

The article deals with the activities of the military governors in Kamianets - Podylskyi in the period of 1796-1825. In the basis of the research lies the review of the powers and duties of these officials, the changes in the areas under their power, the analysis of their biographies. The important role in the research played by the identification of the place of this governing position in the system of Russian administrative and territorial system.

Keywords: institution of the military governors, administrative and territorial system, public servants.

© О. Романцов

Надійшла до редакції 30.03.2009

УДК 34(091)

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ТА СТАНОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА: «ПОСОЛЬСТВО АНТОНА ГОЛОВАТОГО»

ДМИТРО БЛІЙ,

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

У статті розглядаються обставини перебування делегації від Чорноморського козацького війська на чолі з військовим суддею А. Головатим у Петербурзі в 1792 р., наслідком чого стало отримання чорноморським козацтвом території Правобережної Кубані. Автор аналізує трансформацію реальних обставин діяльності делегації в один із найважливіших міфів, який став надалі головним фактором формування регіональної (кубанської) та станової (козацької) ідентичностей української спільноти Кубані.

Ключові слова: Чорноморське козацьке військо, ідентичність, Кубань, Російська імперія, міф.

Постановка проблеми та аналіз основних підходів і досліджень, присвячених вирішенню проблеми. Згідно з відомим висловом Леополь-

да фон Ранке¹, головним завданням історика є дос-

¹ Німецький історик середини XIX ст.

№ 4 (95) червень 2009 р.

ліджувати минуле таким, яким воно було насправді. Розвиток історичної науки в ХХ ст. певною мірою поставив під сумнів це висловлювання. Серед закидів щодо методології позитивістського напрямку в історіографії досить вагомим було зауваження, що концентрація виключно на подієвих фактах залишає поза контекстом ментальні фактори – систему мислення, уявлень та світогляду об'єктів дослідження, хоча саме вони визначали «стратегію дій» та «практичні схеми» як окремих історичних діячів, так і спільнот. Зосередження лише на «об'єктивних» чинниках історичного процесу – соціальних, економічних, політичних – не дозволяє історикам зрозуміти внутрішню сутність мотивації дій людей минулого, подає історію, позбавлену головного персонажа, – людини. Звернення дослідників до проблематики типів ментальностей людей минулого, механізмів формування та збереження певних типів ідентичностей та культурної пам'яті призвело до появи цілих напрямів в історіографії, започаткованих ще в 20-х рр. ХХ століття французькою історичною школою «Анналів». Поворот історіографії в бік історичної антропології поставив перед науковцями цілу низку нових проблем, серед яких домінуючою став пошук нових підходів для розуміння людини минулого. На наш погляд, одним із найбільш плідних шляхів дослідження може стати звернення саме до аналізу певних типів соціальних (колективних) ідентичностей («статусних груп» за М. Вебером). Досліджуючи типи соціальних ідентичностей певної спільноти, історик може відкрити надзвичайно широкі можливості для нових інтерпретацій історичних подій минулого. Плідна теоретична база для дослідження еволюції колективних ідентичностей розроблена в працях М. Хальбвакса та Я. Ассмана. Найбільш докладно узагальнюючи екстракт теорії ідентичності М. Хальбвакса та Я. Ассмана був викладений у праці Я. Ассмана «Культурна пам'ять: письмо, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах давнини» [1]. Згідно з цією теорією, колективна ідентичність може утворюватися та зберігатися за наявності багатьох факторів, серед яких найважливішу роль відіграє система спільної культурної та історичної пам'яті, набір звичаїв, ритуалів, святкових церемоній, символів та норм поведінки, які визнають та вважають обов'язковими всі члени спільноти.

Для усвідомлення спільноти як окремої одиниці найважливішу роль відіграють міфи про її витoki та походження. Міф необов'язково розповідає про вигадані події, але він відрізняється від звичайного знання тим, що обґрунтовує та легітимізує певний порядок речей. Власне, «відчуття спільності» – це і є знання, яке забезпечує ідентичність. Міфoформулюючі тексти відповідають на запитання: «Хто ми такі?» До них належать, наприклад, міфи про праатьків, генеалогії, героїчні пісні. Вони служать самовизначенню, підтвердженню ідентичності, передають знання, яке обґрунтовує ідентичність, і мотивують спільну діяльність через розповідь спільно пережитих історій [2].

Однією з найменш досліджених у вітчизняній історіографії проблем є історія української спільноти Північно-Західного Кавказу (Кубані). Актуальність статті полягає в тому, що, розглядаючи етапи становлення українського населення цього регіону крізь призму еволюції його соціальних ідентичностей (національної, станової, етнічної/національної), ми мо-

жемо зрозуміти й сучасний стан української спільноти Кубані, яка, зважаючи на цілий ряд історичних обставин, перебуває в стані пошуків власної самоідентифікації [3].

Метою нашої статті є спроба, спираючись на основні положення теорії ідентичності, розглянути реальну історичну подію – перебування делегації чорноморських козаків на чолі з військовим суддею Антоном Головатим у 1792 р. у С.-Петербурзі та її перетворення на міф про «Посольство Головатого», який став одним із наріжних у формуванні регіональної та станової ідентичності української спільноти Кубані.

Виклад основного матеріалу. Традиційна козацька історіографія і чорноморська/кубанська козацька міфологема наполягають на тому, що виділення козакам земель на Кубані стало наслідком ініціативи чорноморців, які змогли досягти свого завдяки дипломатичним талантам та наполегливості делегації на чолі з Антоном Головатим до імператриці Катерини II. Остаточна канонізація міфу про «Посольство Головатого», який уперше зафіксовано з «розповіді полковника Бурсака» в «Історичних записках про військо чорноморське...» [4] Я. Кухаренка та О. Туренка в 30-х рр. ХІХ ст., відбулася в «Історії Кубанського козацького війська» Ф. А. Щербини, де йому відведено значне місце [5]. В обох текстах присутне посилання на розповідь полковника Бурсака про обставини подорожі та перебування чорноморської делегації в столиці імперії. У козацькій інтерпретації історія «посольства Головатого» набувала рис авантюрного роману з елементами «малоросійського водевілю» із сюжетом, у якому хитрі й кмітливі запорожці шляхом підкупів, хабарів та дотепних витівок добираються аудієнції на вищому рівні, здобувають прихильність імператриці та, нарешті отримавши всі дозволи й документи на володіння Кубанськими землями з рук розчуленої Катерини II, триумфально повертаються до свого Війська. Яскравий опис аудієнції, яка нагадує театральне дійство, змальовує чорноморців, одягнутих у багаті запорозькі шати, і А. Головатого виконавця провідної ролі. Він виконав свою пісню, присвячену покійному Г. Потьомкіну, під акомпанемент бандури:

*Ой Боже наш, Боже милостивий!
Вродились ми у світі нещасливий!
Служили вірно в полі і на морі
Та й осталися вбогі, босі й голі.
Встань, батьку, великий гетьмане;
Милостивий великий пане,
Встань, Грицьку, промов за нас слово,
Проси цариці – все буде готово.*

Потім, розчуливши імператрицю нагадуванням про її улюбленого фаворита, А. Головатий звернувся до неї з промовою, побудованою за всіма взірцями європейського красномовства: «Жизнедеятельным державного ведення твоего словом, перерожденным из неплодного бития верный Черноморский Кош приемлет мне дерзновение вознести благодарный глас свой к святейшему Величеству твоему и купно изглаголити глубочайшую преданность сердце его. Приими одну яко жертву единой Тебе от нас сохраненную, приими и уповающим на сень твою

буди нам прибежище, прокорм, радование...» [6, с.318]. Подібна інтерпретація закладалася у свідомість чорноморських, а згодом і кубанських козаків та залишалася незмінною до 1917 р.²

Справжні обставини перебування делегації чорноморців у Петербурзі були набагато більш прозаїчними. Справа про переселення чорноморців на Тамань була вирішена до прибуття делегації. Утім, для імператорського двору необхідно було провести ритуал демонстрації імператорської милості та влади «освіченої» імператриці над «остаточно приборканими» запорожцями, чия енергія тепер спрямовувалася на користь монархії, а чорноморцям – добитися максимально можливого виконання своїх прохань, викладених в одинадцятьох пунктах Прошення. А прохань у петиції було чимало, і за інших обставин козацьких депутатів, які наважилися з'явитися із таким документом, запросто могли б відправити до Сибіру. Власне, чорноморцям для переселення відводився тільки заболочений та горбистий Таманський (Фанагорійський) півострів. Головним завданням козацької депутації була спроба значно збільшити свою майбутню територію, яка повинна була охопити всю степову частину Правобережної Кубані.

Переговори велися за посередництвом колишнього керівника канцелярії Потьомкіна В. С. Попова (на квартирі якого, до речі, зупинився і сам Головатий). Аудієнція чорноморської делегації в імператриці дійсно відбулася 1 квітня 1792 р., через місяць після прибуття Головатого з делегатами до Петербурга, але під час прийому хоч і оголошено про те, що земля для поселення Війську вже призначена, але де саме не уточнювалося [7]. Прошення чорноморців із детальним перерахуванням їхніх побажань стосовно організації та порядку розселення на «Тамані з околицями» було передано до імперської канцелярії В. С. Поповим 17 квітня і тільки 30 червня оголошено указ **«О пожалуванні Чорноморському війську острова Фанагорії з землями між Кубанню та Азовським морем»** та підписана грамота для війська Чорноморського, у якій уточнювалися межі території, призначеної для його розселення: «Ми, по тому бажаючи відзначити заслуги війська Чорноморського затвердженням постійного його благополуччя і доданням засобів до благополучного перебування Всемилоствіше пожалували оному у довічне володіння перебуваючий в області Тавричеський острів Фанагорію з усією землею, що знаходиться на правому боці ріки Кубані від устя її до Усть-Лабінського Редуту – так щоби з одного боку ріка Кубань, з іншого, Азовське море до Єйського городка слугували кордоном військової землі...» [8, с.320].

Як уже згадувалося, Прошення, подане чорноморцями на ім'я Катерини II, складалося з 11 пунктів. Перший пункт чітко окреслював територію «Тамані з околицями», яку бажано було б передати Війську. Детальний опис території свідчить як про повну обізнаність чорноморців із територією Кубані, так і про намагання отримати максимально великий обсяг

² Треба зазначити, що лінійні козаки, які долучилися до Чорноморського війська під час утворення Кубанського козацького війська (1860 р.) потрапили на Кубань за інших обставин, але й вони прийняли цю версію як найбільш придатну для власної станової та територіальної ідентичності.

земель. Згідно з грамотою імператриці, що окреслювала землі, призначені під розташування Війська, чорноморцям надано вдвічі меншу територію. Решта пунктів стосувалася вільного виїзду з губернії до війська старшин і козаків із родинами; повернення козакам і старшинам майна, відібраного поміщиками; надання незаможним козакам та їх родинам грошової субсидії для переселення; надання війську провіанту та грошей упродовж перших двох років після переселення; вільної, без мита та відкупів, торгівлі вздовж кордонів та на землях війська; надання жалування і провіанту за практикою Війська Запорозького; відшкодування за залишені господарські будови за Бугом за рахунок місцевого населення, якому це майно залишається; забезпечення війська провіантом на шляху переселення й вільних переправ через ріки; закріплення за старшиною офіцерських армійських патентів, наданих Потьомкіним. Єдиним винятком стала відмова надати війську перевіз та пристані на Керченському березі Криму. В адміністративному плані Чорноморське військо на нових землях підпорядковувалося губернатору Таврії³. Утім, навряд чи велика відстань до резиденції губернатора дозволила б йому постійно втручатися в справи Чорноморського війська.

Таким чином, колишні запорожці отримали 2855966 десятин або 28 тисяч кв. верст незаселених земель Кубані. За новим Чорноморським військом закріплювалися деякі традиційні запорозькі привілеї – власне самоврядування і власне військове правління, які повинні були гарантуватися переданими військовими клейнодами. Війську надавалося право вільного економічного впорядкування й торгівлі. Губернатору Таврії доручалося звільнити всіх запорожців від кріпацтва та дозволити їм приєднатися до чорноморців, а війську для переселення на Кубань надавалися кошти в сумі 30 тисяч крб, провіант і «всевозможные вспоможения».

Ф. Щербина так оцінював наслідки посольства Головатого: «До певної міри козаки взяли все, що тільки можна було взяти за тодішньою урядовою системою на загальних умовах політичного життя. Може бути, що Чорноморці дійсно, вважаючи свої бажання задоволеними, співали «Ой годі нам журитися, пора перестати». Життя на Кубані в умовах відособленої, ізолюваної території не могло не всміхнутися козаку»[9, с. 506].

Оптимістичні надії чорноморців щодо перспектив розселення на нових землях знайшли своє відображення в пісні, складеній, скоріше за все, Антоном Головатим у той час:

*Ой годі нам журитися, пора перестати;
Діждалися од цариці за службу заплати.
Дала хліб-сіль і грамоти за вірній служби,
От тепер ми, миле браття, забудем всі нужди!
В Тамані жить, вірно служить, границю держати,
Рибу ловить, горілку пить, ще й будем багаті,
Та ще ж треба женитися і хліба робити,
А хто прийде із невіри, як ворога бити.
Слава Богу і цариці і покій гетьману,
Заличили в серцях наших велику рану!
Дякуймо ж цариці, молимося Богу,
Що вона нам показала на Тамань дорогу.*

³ Термін виплати війську був скорочений до одного року.

Утім, поруч із цією піснею, яка здебільшого залишилась для «офіційного використання» й мала більше декларативний характер, справжні відчуття чорноморців відбивала інша пісня:

*Та глянули чорноморці
У чистеє поле.
Ідуть, ідуть чорноморці,
Не раз ноги гнуться,
А як глянуть у рідний край,
З очей сльози ллються.
Добре було депутатам
Чари одпивати,
Та не добре чорноморцям
Рідний край кидати...*

У висновках зазначимо, що міф про «посольство Головатого» відіграв надзвичайно важливу роль у становленні регіональної та станової ідентичностей українців Кубані. З одного боку, він закріплював уявлення декількох поколінь чорноморських/кубанських козаків про право на володіння землями Кубані як легітимізоване вищим джерелом влади – безпосередньо імператорською особою – і закріплене *обопільною* угодою. Чорноморське козацьке військо не стало безвідмовним знаряддям імперії, яке можна переселити, будь-куди та на будь-яких умовах. По-друге, міф не без підстав представляв козацьку делегацію А. Головатого як певне уособлення Війська, якому вдалося різними шляхами «нав'язати» тип договору, згідно з яким чорноморці не стали жертвами примусового переселення, а виступили як певний автономний суб'єкт, що добровільно перебрався на нову територію, добре усвідомлюючи свої права та обов'язки. Таким чином, легенда про «посольство Головатого» заклала в культурну та історичну пам'ять майбутніх поколінь українсь-

кого козацького населення Кубані чітке уявлення про свій статус та свою територію, що, у свою чергу, обумовило формування певних типів регіональної та станової ідентичності чорноморських/кубанських козаків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. - М. : Языки славянской культуры, 2004. - 368 с.
2. Там само. - С. 154.
3. Білий Д. Д. Кубань: двоохотрічна міфологема і реальність останніх десятиліть / Білий Д. Д. // Урок української : науково-публіцистичний журнал-дайджест / Нац. ун-т "Києво-Могилянська Академія", Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - Київ, 1999. - С. 12-13.
4. Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском (со времени поселения оно на всемиростивейше пожалованной земле по 1831 год) / Я. Кухаренко, А. Туренко // Кубанский сборник : сборник научных статей по истории края. - Краснодар. - Т. 1 (22). - 2006. - С. 315 - 481.
5. Щербина Ф. А. История Кубанского Казачьего Войска / Ф. А. Щербина. - Екатеринодар : Типография Кубанского Областного Правления, 1910. - Т. 1. - С. 498-506.
6. Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском / Я. Кухаренко, А. Туренко // Кубанский сборник : сборник научных статей по истории края - Краснодар. - Т. 1 (22). - 2006.
7. З листа А. Головатого до З. Чепіги // Державний Архів Краснодарського Краю. - Ф. 249. - Оп. 1. - Спр. 179. - Арк. 28.
8. Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском / Я. Кухаренко, А. Туренко // Кубанский сборник : сборник научных статей по истории края - Краснодар. - Т. 1 (22). - 2006. - С. 320.
9. Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска / Ф. А. Щербина. - Екатеринодар : Типография Кубанского Областного Правления, 1910. - Т. 1. - С. 506.

D. Bilyj

DEVELOPMENT OF REGIONAL AND STATE IDENTITY OF KUBAN COSSACKS: "ANTON HOLOVATYI'S EMBASSY"

In this article the author considers circumstances of stay of delegation of the Black Sea Cossacks in Petersburg in 1792. After circumstance of this delegation were transformed to a myth which became основопологающим in formation of regional and class identity of the Ukrainian Black Sea/Kuban Cossacks.

Key words: Black Sea Cossacks, Anton Holovatyj, identity, Kuban, Russian empire, myth.

© Д. Білий

Надійшла до редакції 01.04.2009

№ 4 (95) червень 2009 р.